

Bartosz Hordecki¹

Miejsce ideologii oficjalnej *narodnost'* w przestrzeni rosyjskiej myśli społeczno-politycznej lat 30. oraz 40. XIX stulecia

Za szeroko rozpowszechniony należy uznać pogląd, w świetle którego rosyjska XIX-wieczna historia myśli społeczno-polityczna stanowi swoiście nieprzewidziany skutek zamysłów i projektów Piotra Wielkiego. Władca, marząc o europeizacji Rosji, uruchomił procesy mentalne, które w dłuższej perspektywie musiały wymknąć się spod biurokratycznej kontroli. Zrazu projektowany przez niego „rosyjski Europejczyk” przejmował powierzchownie zachodnie obyczaje, nauki, mody, gusta, pozostając jednak biernym w kwestiach politycznych. W odpowiedzi na presję carskiej kamaryli, przyswajał lub fingował przyswajanie „zewnątrznych oznak europeizmu”. Jednak jego dzieci, a jeszcze silniej wnuki – wzrastając w atmosferze wprawdzie odgórnie wymuszanego, lecz zarazem uporczywie ćwiczonego kultu Europy – traktowały wzorce płynące z Zachodu znacznie poważniej. W konsekwencji spora część osiemnastowiecznych rosyjskich elit fascynowała się nie tyle europejskim postępek technicznym, co przede wszystkim wolnościowymi ideami Oświecenia. Transferowi ideologii z Zachodu na Wschód sprzyjał wojażowy model edukacji rosyjskich dzieci i młodzieży. Elity coraz częściej zatrudniały zagranicznych guwernerów, którzy przygotowywali swych podopiecznych do studiów na uczelniach europejskich. Synowie arystokracji i szlachty, przepojeni naukami swych domowych przewodników, przybywali na ogół do Europy z wielkimi nadziejami i z nieklamany zapałem przyswajali filozofię niemiecką czy francuską. Wierzyli również, że kształcą się, by wróciwszy do kraju przynajmniej w pewnym stopniu realizować atrakcyjne programy społeczno-polityczne kreślone przez europejskich mistrzów. Powrót jednak okazywał się dość niekomfortowy – całokształt porządków rosyjskich przypominał młodym oświece-

¹ Dr nauk prawnych, dr nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, mgr filozofii, adiunkt na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

niowcom, że władza życzy sobie europejskiego stylu życia, lecz w ramach i dla umocnienia absolutystycznych form zarządzania państwem².

W konsekwencji, w mniemaniu Aleksandra W. Lipatowa, elity rosyjskie w XVIII oraz na początku XIX stulecia musiały zmierzać i zmierzały w kierunku nieuchronnej polaryzacji. Kulturowo dominowali ludzie posiadający potencjał, by myśleć i tworzyć samodzielnie, lecz świadomie go trwoniący, samoograniczający własną wolę i stanowiącą jej pochodną aktywność publiczną. Jak twierdzi A.W. Lipatow, w omawianym systemie „osobowość, z właściwą jej zindywidualizowaną refleksją, nie tylko podlegała uwarunkowaniom zewnętrznym i podporządkowywała się względem pragmatycznym, ale i świadomie samoograniczała się, samozawężając się aż do samoprzytłoczenia. W przypadku zaś osobowości niespełnionej (która ze swej naturalnej właściwości nie może myśleć samodzielnie) wszystko, co dyktowała władza, przyjmowano na wiarę, ślepo i posłusznie”³. Poza tym jednakże kształtowała się znacznie szczuplejsza, lecz pełna wigoru kontrkultura, grupująca różnorodnych przeciwników absolutyzmu, którzy decydowali się na utajoną, rzadziej otwartą krytykę systemu. Trend ten, według A. Lipatowa, z biegiem czasu stawał się coraz bardziej wyrazisty i złożony. Kamieniem milowym w tym procesie było wystąpienie Aleksandra Nikołajewicza Radiszczewa (1749–1802) i jego „Podróż z Peteresburga do Moskwy” („Путешествие из Петербурга в Москву”). Finał zmagania, o których mowa, nastąpić miał natomiast wraz z wstąpieniem na tron Mikołaja

² Zgodnie z narracją A. Lipatowa: „Zamyślił i wymarzył Piotr I – jak to sam określał – *rosyjską Europę*, tworzoną *odgórnie* przez oświecone rosyjskie samoderżawie, zaś *oddolnie* przez *rosyjskich Europejczyków*. Niezaplanowanym jej, stąd nieprzewidywalnym następstwem był nieunikniony **samorozwój** kulturowej świadomości w tej zeuropeizowanej warstwie społecznej. Ten już z natury autarkiczny proces toczył się poza sferą bezwzględnej zależności od władzy państwowej, która tę warstwę zrodziła. Właściwe epoce Oświecenia idee prawa naturalnego, sprawiedliwego ustroju społeczno-politycznego, gwarancji praw jednostki niezależnie od jej pochodzenia etnicznego, przynależności stanowej i wyznawanej konfesji, ideały swobody i potępienia despotyzmu – to wszystko przecinało pępowinę, łączącą oświeconą społeczność obywatelską ze swoją rodzicielską – samoderżawną władzą”. A.W. Lipatow, *System władzy rosyjskiej a rozdwojenie rosyjskiej tożsamości. Od imperium uniwersalnego epoki Oświecenia do imperium narodowego czasów Romantyzmu*, <http://studiiopinii.pl/aleksander-lipatow-system-wladzy-rosyjskiej-a-rozdwojenie-rosyjskiej-tozsamosci/>. Zob. też O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2002; W.A. Serczyk, *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, passim oraz idem, *Piotr I Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1973; idem, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.

³ A. Lipatow, op.cit.

I (1796–1855) oraz stłumieniem buntu dekabrystów, postrzeganego jako próba realizacji radyszczewowskich ideałów⁴.

Wystąpienie dekabrystów, splótszy się z inauguracją panowania Mikołaja I, silnie oddziałało na jego poglądy i postawę. Car był nieprzejednanym przeciwnikiem partycypacji społeczeństwa w zarządzaniu państwem. Zakładał również, że jego powołanie polega na tym, by chronić ład, a nie wdrażać reformy. Przekonawszy się już w pierwszym dniu panowania, że spiski mogą istnieć i istnieją, uważał, że głównym zadaniem monarchy pozostaje nieustanna kontrola poddanych. W związku z powyższym, zgodnie z uwagą Krystyny Chojnickiej, jedyna reorganizacja konsekwentnie przez niego przeprowadzona dotyczyła funkcjonowania policji.

Główna i najszerzej znana instytucja czasów mikołajowskich zajmująca się inwigilacją to III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości. Wspomagały ją Korpus Żandarmów, pełniący funkcję policji politycznej, a także liczne tajne komitety, tworzone przez cara na ogół *ad hoc*, dla załatwienia konkretnej sprawy. Wszystkie wspomniane organy tworzyły rozbudowany system, bardzo nieczytelny i podatny na korupcję. Poszczególne komitety nierzadko wzajemnie się szachowały, tocząc spory o kompetencje i przy okazji dezorientując petentów. Machina jako całość skutecznie utrudniała carskim poddanym życie, generując zarazem klimat nieufności i niepewności⁵. W ten sposób pozostawała funkcjonalna wobec oczekiwań monarchy, który żywił przekonanie, „że osiągnie niemal wszystko, gdy stworzy silny i sprężysty system nadzoru i nieustannego czuwania nad całym społeczeństwem”⁶.

Zarazem, jak zauważa A.W. Lipatow, ideą przewodnią panowania Mikołaja I, które zbiegło się w czasie z rozkwitem Romantyzmu, był zwrot ku budowie „imperium narodowego”. Oznaczało to, że od sporej części elit rosyjskich, od ponad stulecia wdrażanych i wdrażających się w obieg kultury europejskiej, zażądano, by odwróciły się od Zachodu. Car, przeciwstawiając się postulatowi europejskiego Oświecenia, uznał, że najlepiej odciąć Rosjan od kolebki antyabsolutystycznych haseł. Realizował w ten sposób, w strywalizowanej formie,

⁴ Ibidem.

⁵ K. Chojnicka, *Rodowód literacki inteligencji rosyjskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 8. Nt. tajnej policji mikołajowskiej, a także Korpusu Żandarmów zob. też, L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1985, s. 156–157; I. Berlin, *Rosja i rok 1848*, [w:] „Rosyjscy myśliciele”, Warszawa 2003, s. 1–20; M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2005, s. 543–546; jak również starą, acz bogatą pracę M.M.K. Лемке, *Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг.*, СПб 1909.

⁶ L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 155.

program Nikołaja Karamzina, wyłożony w „Memoriale o starej i nowej Rosji” z 1811 r. W myśl tego projektu Rosjanie winni przestać naśladować Europę, bo wraz ze zmianą mód postępuje psucie rodzimych obyczajów, które przez stulecia były solidną gwarancją ładu społeczno-politycznego⁷.

Przez długie lata swego panowania Mikołaj I usiłował przekonywać, że system samodzierżawny jest w Rosji najwłaściwszy. Niemniej stanowisko to wymagało starannie przemyślanego uzasadnienia, które mogłoby zaspokajać potrzeby nie tylko elit, lecz całego społeczeństwa. Na początku lat trzydziestych władca zaakceptował koncepcję zaprezentowaną przez Siergieja Siemionowicza Uwarowa (1786–1855)⁸. Przedstawioną przez niego doktrynę – w ślad za Aleksandrem Nikołajewiczem Pypinem (1833–1904) – zwykło się określać jako „teorię oficjalnej ludowości” lub „teorię oficjalnej narodowości”⁹. Jej

⁷ A. Lipatow, op.cit.

⁸ Uwarow pozostawał niewątpliwie jednym z najlepiej wykształconych Rosjan swoich czasów. W szczególności interesowały go języki antyczne oraz archeologia. W 1815 r. wraz z W. Żukowskim, D. Błudowem oraz D. Daszkowem współtworzył związek literacki „Arzamas”. w 1810 r. przyznano mu tytuł członka honorowego Petersburskiej Akademii Nauk. Był również członkiem Getyńskiego Towarzystwa Nauk, Francuskiej Akademii Inskrypcji i Literatury Pięknej, Królewskiego Towarzystwa Nauk w Kopenhadze, Królewskiego Towarzystwa Historycznego w Madrycie, Towarzystwa Królewskiego w Neapolu. 12 stycznia 1818 r. car mianował go prezesem Rosyjskiej Akademii Nauk, którym pozostał aż do śmierci. Uwarow odegrał istotną rolę w procesie powstania Obserwatorium Pułkowo (1839 r.) oraz Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1845 r.). Przede wszystkim jednakże zapisał się jako główny architekt reformy rosyjskiego systemu edukacji, którą zrealizowano w trakcie sprawowania przez Uwarowa funkcji Ministra Oświecenia Narodowego (1833–1849). Zob. Н.А. Плетнев, *Граф Сергей Семенович Уваров*, [w:] С. Уваров, *Православие, Самодержавие, Народность*, Moskwa 2016, s. 7–60.

⁹ Oryginalne określenie A. Pypina to „Теория официальной народности”. Tłumaczenie słowa „народность” na język polski jest przedmiotem kontrowersji. Jak zauważył Andrzej de Lazari, „na początku XIX wieku pojęcia *narod* i *nacya* były w Rosji utożsamiane, co absolutnie nie oznacza utożsamienia *ludu* z *narodem*. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że w ówczesnej rosyjskiej świadomości społecznej ludu jeszcze w ogóle nie było – był jeden *narod* rosyjski, czyli państwo rosyjskie. Pojęcie ludu zaczynało dopiero zarysowywać się i do jego określenia służyło przede wszystkim słowo *prostonarodje*. *Prostonarodje* nie było jeszcze kategorią historiozoficzną, *prosty narod* nie mógł być wyrazicielem *ducha narodu*. Była to co najwyżej kategoria etnograficzna, która pomagała określić rosyjską *inność* w stosunku do kultur zachodnioeuropejskich, czyli rosyjską *narodowość*, a nie *ludowość*”. W opinii A. de Lazari, teoria oficjalnej *narodnost'* stanowiła „kulminację” scharakteryzowanego sposobu myślenia. W konsekwencji należałoby przyjąć, że „Sergiusz Uwarow nie lud rosyjski miał wówczas na myśli, a jednorodne *narodowe* państwo, które chciał utożsamiać z wszystkimi poddanymi cara Rosji. A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie*

sedno S. Uwarow skondensował w tzw. „trójjednej formule”: „Православие, Самодержавие, Народность” (Prawosławie, Samodzierżawie, Ludowość/Narodowość). Zgodnie z uwagą Maksyma Michajłowicza Szewczenki, dewizę tę ukuto w oparciu o zawołanie wojenne, którym od końca XVIII w. posługiwali się rosyjscy żołnierze, tj. „За веру, Царя и Отечество!”¹⁰. Swoim hasłem hrabia operował m. in. w liście do Mikołaja I z marca 1832 r. („Jeśliby rzecz szła tylko o to, by ujawnić podstawy, podtrzymujące porządek i składające się na specyficzne właściwości naszego mocarstwa (każde bowiem państwo opiera się na sobie właściwych zasadach), wystarczyłoby umieścić na fasadzie gmachu, jakim jest państwo Rosja, następujące trzy maksymy, wypowiedziane przez samą naturę rzeczy, z którymi niepotrzebnie próbowałyby dyskutować umysły zaćmione fałszywymi ideami i godne pożałowania z racji ich uprzedzeń: żeby Rosja rosła w siłę, żeby wiodło jej się dobrze, żeby żyła – mamy trzy wielkie zasady państwowe, a mianowicie 1. Narodowa religia. 2. Samodzierżawie. 3. Lud/Naród”)¹¹. Formuła pojawia się także w Uwarowowskim cyrkularzu z marca 1833 r. („Wspólny nasz obowiązek polega na tym, żeby wykształcenie narodu, zgodnie z najwyższym zamiarem

Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim, Katowice 1995, s. 22. Nt. rozwoju teorii oficjalnej narodowości/ludowości zob. np. А.Н. Лавриненко, *Теория „Официальной народности” в России первой половины XIX века: Историко-политологический аспект*, М. 2001, <http://www.dissercat.com/content/teoriya-ofitsialnoi-narodnosti-v-rossii-pervoi-poloviny-xix-veka-istoriko-politologicheskii-#ixzz2eUcbl6Vg>.

¹⁰ М. М. Шевченко, Сергей Семёнович Уваров, w: „Российские консерваторы”, Moskwa 1997, s. 105.

¹¹ Zob. S. Uwarow, *Письмо Николаю I*, oprubl. А. Зорин, „Новое литературное обозрение”, Moskwa 1997, № 26. s. 96–100. Zgodnie z charakterystyką Zorinowską, list „pozostaje pierwszym z wszystkich znanych pism, w których została użyta formuła *Samodzierżawie, Prawosławie, Narodnost*”. S. Uwarow napisał go będąc jeszcze zastępcą ministra oświecenia narodowego. W dokumencie przedstawił intencję, iż jego ministerstwo winno opracować program, dzięki któremu społeczeństwo rosyjskie przeszłoby poważną metamorfozę moralno-intelektualną, stając się „duchową podstawą wielkiego i samodzielnego rozwoju imperium rosyjskiego”. Zob. też Д. Ермашов, *Политические воззрения С.С. Уварова*, <http://www.portal-slovo.ru/history/35439.php>; О. Иванов, *Идеология „православие, самодержавие, народность” С.С. Уварова*, http://www.varkentin.info/index.php?option=com_content&view=article&id=310&catid=94&Itemid=44; Н. Казаков, *Об одной идеологической формуле николаевской эпохи*, „Контекст” 1989, М. 1989, s. 5–41; А. Зорин, *Уваровская триада и самосознание русского интеллигента*, [w:] Б. Успенский (red.), „Русская интеллигенция и западный интеллектуализм”, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/uspen/04.php.

Najczcigodniejszego Monarchy, dokonywało się w zjednoczonym duchu Prawosławia, Samodzierżawia i Ludowości/Narodowości¹²).

Szeroką wersję doktryny hrabia zaprezentował w referacie z dn. 19 października 1833 r. Dokument zatytułowany „O niektórych wspólnych zasadach, mogących służyć jako wskazówka przy kierowaniu ministerstwem oświecenia narodowego” pomyślano jako prezentację dewizy, którą nowy minister chciał kierować się sprawując poruczony mu urząd¹³.

Podobnie jak w liście oraz cyrkularzu, również teraz Uwarow wyraził przekonanie, że jego misja winna być realizowana w duchu prawosławia, samodzierżawia oraz ludowości/narodowości. Jednocześnie, w świetle Uwarowskiej oceny, „Wśród ogólnego upadku instytucji religijnych i obywatelskich w Europie, bez względu na powszechnie szerzące się destrukcyjne zasady, Rosja, szczęśliwie, do chwili obecnej zachowała ciepłą wiarę w określone pojęcia religijne, moralne, i polityczne, przynależne jej w szczególności”. W nich, uważał, należy upatrywać „rękami jej przyszłego losu”. Rząd natomiast, w tym zwłaszcza resort Uwarowa, powinny dbać, by „związać je w jedną całość”, czyniąc z nich „kotwicę” ratującą Rosjan¹⁴.

¹² W oryginale: „Общая наша обязанность состоит в том, чтобы народное образование, согласно с Высочайшим намерением Августейшего Монарха, совершалось в соединённом духе Православия, Самодержавия и народности”. Cyt. za: А. Замостьянов, *Граф С.С. Уваров – министр народного просвещения*, http://anguium.narod.ru/200_4.html. Należy podkreślić, że trójjedyną formułą S. Uwarow operował już w roku 1832, a więc gdy nie piastował jeszcze funkcji ministra oświecenia narodowego, lecz asystował Karłowi Andriejewiczowi Livenowi (1767–1844). Zgodnie z uwagami Zamostianowa, nie ma zgody, co do tego, czy S. Uwarowowi poruczono opracowanie ideologii państwowej, czy jedynie zbioru zasad, które miały stanowić wytyczne dla szkolnictwa. Niemniej, podkreślenia wymaga fakt, że w liście do Mikołaja I z roku 1832 S. Uwarow wyraził opinię, zgodnie z którą „Ministerstwo Oświecenia Narodowego albo nie reprezentuje sobą nic, albo stanowi duszę korpusu administracyjnego”. Na tej podstawie Zamostianow przychylił się do stanowiska, zgodnie z którym car zaakceptował poglądy swego ministra, o czym świadczy „sam fakt szerokiej popularyzacji triady *Православие, самодержавие, народност'*!”. Ibidem.

¹³ С. Уваров, *О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении министерством народного просвещения*, w: idem, „Православие”; zob. też idem, *О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством Народного Просвещения*, [w:] „Река времен. Книга истории и культуры”, Кн. 1. М., 1995, s. 70–72; wersja elektroniczna: http://консервативная-партия.рф/load/istoricheskoe_nasledie/uvarov_s_s_quot_o_nekotorykh_obsbhikh_nachalakh_mogushhikh_sluzhit_rukovodstvom_pri_upravlenii_ministerstvom_narodnogo_prosveshhenija_quot/2-1-0-27.

¹⁴ Ibidem.

Za szczególnie istotne dla jego czasów Uwarow uznawał cztery pytania. Po pierwsze, czy możliwym jest takie włączenie wspomnianych przez niego zasad w rosyjski system edukacyjny, by osiągać korzyści teraźniejsze, a także czynić zadość „wymogom przeszłości oraz nadziejom przyszłości”. Po drugie, jak zorganizować oświatę, która odpowiadać będzie rosyjskim realiom, lecz zarazem „nie będzie pozbawiona europejskiego ducha”. Po trzecie, według jakich zasad odnosić się do idei europejskich, bez których nie sposób się obyć, lecz które, o ile pozostaną nieokiełznane, grożą Rosji „nieuchronną zagładą”. Po czwarte, czy istnieje siła zdolna pokierować „oświeceniem Rosjan”, gwarantując zarazem porządek społeczny¹⁵.

Według Uwarowa, rozwój imperium należy realizować zgodnie z planami i projektami carskiej administracji. Niemniej zamysły urzędników winny nie być przypadkowe, lecz opierać się na pryncypiach, które decydują o wyjątkowości Rosji. Odstąpiwszy od tych zasad – zdaniem Uwarowa – jego kraj nie mógłby „dobrze postępować, wzmacniać się, żyć”¹⁶. Według ministra, szczególnie istotnym podłożem aksjologicznym imperium pozostawały wspomniane już i tworzące trójjedyną formułę: „Prawosławna wiara” (Православная вера), Samodzierżawie (Самодержавие) oraz „Ludowość/Narodowość” (Народность).

Wiara prawosławna, jako „wiara przodków”, zabezpieczać miała zakorzenienie Rosjan – niezbędne, by mogli, jako naród, funkcjonować na wyższych szczeblach „przeznaczenia moralnego oraz politycznego”¹⁷. W konsekwencji odstępstwo od prawosławia – uważał Uwarow – należało pojmować jako „zdradę w szerokim sensie”, gdyż „człowiek oddany monarsze i ojczyźnie” nigdy nie zrezygnowałby choćby z jednego z dogmatów prawosławnych, podobnie jak „nie zgodziłby się na kradzież choćby jednej perły z czapki Monomacha”¹⁸.

Samodzierżawie Uwarow uważał za podstawowy warunek politycznego powodzenia swojej ojczyzny. Atakował zwolenników reform w duchu europejskim, nazywając ich marzycielami, którzy „nie znają Rosji, nie znają jej sytuacji, jej potrzeb, jej życzeń”. W jego ocenie, ich „śmieszne zamiłowanie do europejskich form szkodzi instytucjom rodzimym”, natomiast „namiętność do innowacji psuje naturalne stosunki wszystkich członków państwa między sobą i przeszkadza pokojowemu, stopniowemu rozwojowi jego sił”¹⁹. Twier-

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

dził, że „Rosyjski Kolos wspiera się na samodzierżawiu, jak na kamieniu węgielnym; ręka, która tyka to podnóże, wstrząsa całą strukturą państwową”²⁰. Wyrażał również przekonanie, w świetle którego głoszona przez niego prawda jest oczywista dla większości Rosjan, niezależnie od ich pozycji społecznej oraz stopnia wykształcenia. Postulował, by rząd stale przekonywał, że „Rosja żyje, gdyż chroni ją zbawczy duch samodzierżawia, silnego, miłującego ludzi, oświeconego”²¹.

Wreszcie trzecia z zasad, tj. zasada narodowości/ludowości powinna być kultywowana z racji jej walorów unifikacyjnych. Dzięki niej „tron i kościół” pozostają zjednoczone i mogą skutecznie ochraniać potęgę Rosji. Słuszność tej uwagi, twierdził Uwarow, można pojąć spoglądając na dowolny okres historyczny. Niemniej, w jego mniemaniu, właściwe uchwycenie treści narodowych nie jest proste, jako że naród zmienia się nieustannie. W konsekwencji władze muszą wykazywać się sporym wyczuciem i oddziaływać na Rosjan tak, by struktura rosyjskości zmieniała się „podobnie jak ciało ludzkie, tzn. „kształty z latami ulegają zmianie, lecz fizjonomia zmieniać się nie powinna”²². Innymi słowy, według Uwarowa, należy podążać swoistą drogą środka – w świetle jego poglądów, przesądność i nierozumność mogą przejawiać się zarówno w zapale zachowawczym, jak reformatorskim, a Rosja winna unikać nie tylko obyczajowych nowinek, lecz także anachronizmów.

Zgodnie z koncepcją zaprezentowaną carowi, Uwarow chciał, by oświata rosyjska tworzyła jeden, spójny system, skłaniający poddanych do miłości względem cerkwi, monarchy oraz ojczyzny. Układ ten powinien funkcjonować w oparciu o starannie opracowaną linię programową, realizowaną m. in. w literaturze, w wydawnictwach periodycznych, w teatrze. Nadto, Uwarow zalecał, by rozsądnie kontrolować dopływ wydawnictw zagranicznych, a także roztoczyć opiekę nad malarstwem. Urzeczywistnienie takiego systemu – według Uwarowa – „wymagałoby życia i sił nie tylko jednego człowieka czy kilku osób”, a także „nie temu, kto posiałby te nasiona, byłoby danym je zbierać”. Niemniej, w jego opinii, należy zapytać „co znaczą życie i siły jednego, kiedy sprawa dotyczy dobra wszystkich?” i uznać, że „Dwa albo trzy pokolenia szybko znikają z powierzchni ziemi, ale państwa są długowieczne dopóty, dopóki w nich skrywa się święta iskra wiary, miłości i nadziei”²³.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

Wypada też stwierdzić, że w świetle uwag Uwarowa, przedkładany przez niego program był nie tylko najlepszą receptą na bolączki Rosji, lecz również alternatywą wobec ideologii rewolucyjnych. W jego mniemaniu, dzięki mocy i nastawieniu Mikołaja I imperium rosyjskie zyskało możliwość, by opierać się niebezpieczeństwom, „pośrodku burzy, rujnującej Europę, pośrodku szybkiego upadku wszystkich podpór społeczeństwa obywatelskiego, pośrodku smutnych zjawisk, otaczających nas ze wszystkich stron”²⁴. Niemniej tego upominku Opatrzności nie wolno zaprzepaścić, a darowany przez nią czas powinien być poświęcony na wychowanie nowych pokoleń w duchu poczucia odpowiedzialności „przed Bogiem, monarchą i ojczyzną”²⁵.

Oficjalną doktrynę imperium rosyjskiego, opartą na uwarowowskiej trójjedynnej formule, rozwijali oraz szeroko dyskutowali m. in. Michaił Pietrowicz Pogodin (1800–1875), Stiepan Pietrowicz Szewyriow (1806–1864), Fadij Wieniediktowicz Bułharyn (1789–1859). W krótkim czasie koncepcja doczekała się nie tylko rozmaitych interpretacji, lecz również bogatej oprawy symbolicznej. Współgrała doskonale z rozwijającym się od czasów Katarzyny II kultem Iwana Susanina, który zgodnie z legendą zginął, by uchronić Michała Romanowa przed polsko-litewską niewolą²⁶. W latach 30. XIX w. honorowanie legendarnego bohatera funkcjonowało jako swoista moda – zarówno administracja, jak i procarsko nastawieni artyści uważali, że historia chłopca ze wsi Domnino, który ratuje założyciela panującej dynastii, to idealny wzorzec patriotyzmu. Wśród licznych ówczesnych upamiętnień tej postaci na szczególne podkreślenie zasługuje fundacja pomnika Susanina w Kostromie²⁷. Nadto, na motywach

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ W świetle niepotwierdzonych, lecz kulturowo ugruntowanych przekazów, polsko-litewski oddział pojmał Iwana Susanina **późną zimą** 1613 r. Zdarzenie miało mieć miejsce nieopodal wsi Domnino, w której jeniec mieszkał, w trakcie pobytu nowo wybranego cara, Michała Romanowa oraz jego matki. Polacy i Litwini chcieli jakoby schwytać cara, toteż zażądali, by Susanin wskazał im drogę do Domnina. Ów się zgodził, jednak poprowadził ich w innym kierunku, wysyłając zarazem swego zięcia, by uprzedził władzę. Żołnierze polsko-litewscy, zorientowawszy się, że Susanin wprowadził ich w błąd, mieli poddać go torturom i ostatecznie zamęczyć. Иван Сусанин, <http://susanin.kostromka.ru/27.php>; А. Замостянов, Иван Сусанин. Подвиг и легенда, <http://www.pravmir.ru/ivan-susanin-podvig-i-legend/>.

²⁷ Bohaterstwo Susanina upamiętniano w operach, w wierszach, dramatach, powieściach, a także w rozprawach naukowych. Żywo przywoływano tę postać w trakcie powstania listopadowego. Zob. ibidem. W 1838 r., na mocy ukazu imperatora, Susanin został patronem głównego placu Kostromy, gdzie w 1851 r. wzniesiono również jego pomnik,

legendy Michaił Iwanowicz Glinka (1804–1857) oparł operę „Życie za cara”, której prapremiera odbyła się w roku 1836 w Sankt Petersburgu²⁸.

Zgodnie z uwagami Arsenija Aleksandrowicza Zamostianowa, teorię oficjalnej ludowości/narodowości przez lata intensywnie propagowano w „Czasopiśmie Ministerstwa Oświaty Narodowej” („Журнал Министерства народного просвещения”). Periodyk powstawał dzięki osobistemu zaangażowaniu Uwarowa, który stworzył jego plan, zaprojektował rubryki, ustalił wysokość honorariów, nawiązał kontakty z cenionymi autorami. Traktował je jako źródło inspiracji dla tych, którzy poważnie myśleli o reformie oświaty w Rosji. W wydawnictwie regularnie drukowano materiały z zakresu filologii klasycznej, jako że zdaniem Uwarowa, winna ona stać się podstawą całego programu naucza-

a na nim zamieszczono napis: „Ивану Сусанину, за Царя, – спасителя веры и царства, живот свой положившему. Благодарное потомство” (Iwanowi Susaninowi, który za Cara – zbawcę wiary i władzy carskiej – oddał swe życie. Wdzięczni potomkowie). Zob. *Сооружение памятника Сусанину в Костроме*, <http://susanin.kostromka.ru/123.php>. Emocje, które chciano w ten sposób krzewić, wyraziście wybrzmiewają w gogolowskich „Wybranych fragmentach korespondencji z przyjaciółmi”. Gogol pisał: „Początki żadnej z dynastii panujących nie były tak niezwykle, jak początki dynastii Romanowów. U jej podstaw legł wyczyn miłości. Ostatni i najniższy sługa w państwie wniósł i oddał swoje życie, żeby dać nam cara, i swą czystą ofiarą związał nierozzerwalnie monarchę z poddanym” („Ни один царский дом не начинался так необыкновенно, как начался дом Романовых. Его начало было уже подвигом любви. Последний и низший подданный в государстве принес и положил свою жизнь для того, чтобы дать нам царя, и сею чистою жертвою связал уже неразрывно государя с подданным”). Н.В. Гоголь, *Выбранные места из переписки с друзьями*, http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_0160.shtml. Kult Susanina znacząco osłabł w okresie Wielkich Reform. Przez dziesięciolecia toczyła się również dyskusja dotycząca autentyczności tej postaci oraz przypisywanych jej czynów. Zob. *Грянувший гром: скептик Н.И. Костомаров*, <http://susanin.kostromka.ru/147.php>, odczyt z dn. 2 sierpnia, godz. 8:56; *Историческая и художественная литература о Сусанине в конце XIX–начале XX веков*, <http://susanin.kostromka.ru/172.php>.

²⁸ Operę wystawiano również pt. „Iwan Susanin”; prapremiera w petersburskim Teatrze Wielkim; należy podkreślić, że M. Glinka planował napisać dzieło oparte na motywach patriotycznych znacznie wcześniej; temat podsunął mu W. Żukowski; M. Glinka, wspominając prace nad „Życiem za cara”, stwierdził: „Jakby za jakąś czarodziejską przyczyną, natychmiast powstał plan całej opery i myśl, by przeciwstawić muzyce rosyjskiej – polską; wreszcie, wiele tematów i nawet szczegóły opracowania — wszystko to naraz wybuchło w mojej głowie” („Как бы по волшебному действию вдруг создался план целой оперы, и мысль противопоставить русской музыке — польскую; наконец, многие темы и даже подробности разработки — всё это разом вспыхнуло в голове моей”). Сут. za: Глинка М. „Жизнь за царя” („Иван Сусанин”), <http://dirigent.ru/o-proizvedenijah/412-glinka-ivan-susanin.html>.

nia, szczepiąc młodzieży w sercach cnoty, w których gustowali ludzie antyku²⁹. Nadto, Uwarow chętnie odwoływał się do rozmaitych tematów historycznych, m. in. stawiając za wzór politykę prowadzoną przez Piotra Wielkiego oraz Katarzynę II, a także oryginalnie interpretując pisma Teofana Prokopowicza (1681–1736) czy Michaiła Wasiljewicza Łomonosowa (1711–1765). Jak zauważył Zamostianow, autor trójjedynnej formuły podejmował wątki historyczne, w oparciu o które wywodził, że Rosjanie powinni czerpać z kultur obcych, o ile zapożyczenia służą ochronie rosyjskiej wyjątkowości. W mniemaniu Uwarowa, podstawowym celem jego czasów było „przede wszystkim wykształcić inteligencję myślącą kategoriami patriotycznymi, oddaną imperium”³⁰.

W 1843 Uwarow przygotował raport dla cara, w którym starał się podsumować 10 lat pracy swojego ministerstwa³¹. W tekście wykazywał przede wszystkim, że przez całą dekadę on i jego podwładni wiernie realizowali program przedstawiony w roku 1833. Uważał, że elity imperium w przeważającej mierze zaakceptowały jego doktrynę, uznając ją za podstawę patriotycznego myślenia o polityce w Rosji. Deklarował, że z czasem idee propagowane przez Ministerstwo Oświecenia Narodowego powinny przeniknąć do mas, co skutkowałoby zjednoczeniem mieszkańców imperium wokół trójjedynnej formuły „dla dobra Rosji, jej potęgi, jej oświecenia”³².

Teoria oficjalnej ludowości/narodowości, według Zamostianowa, miała charakter zachowawczy i polemiczny zarazem. Idee, do których odwoływał się Uwarow, były podnoszone jako przeciwwaga wobec myśli zachodniej, której, zdaniem ministra, Rosja zasadniczo powinna unikać. W świetle jego uwag, „prawosławie”, pojmowane w duchu Piotra Wielkiego, miało służyć jako szczepionka na wszelkie choroby ducha, którymi wyrosła na katolicy-

²⁹ А. Замостьянов, Граф С.С. Уваров – министр народного просвещения, http://anguium.narod.ru/200_4.html.

³⁰ Ibidem: „woląc pisać swoje prace naukowe po francusku, coraz bardziej rozczarowywał się ideami republikańskimi i skłaniał ku poczwiennictwu”; w poczet jego zasług należy wliczyć również fakt, że „będąc autorem francuskojęzycznym, zrobił wszystko, by jego następcy pisali prace w języku ojczystym”; wreszcie zestaw problemów, którymi zajmowało się „*Засописмо Министерства Ошвиаты Народowej*”, „także wiązał się z potrzebami państwa rosyjskiego, rosyjskiej oświaty”, natomiast szeroki program nauczania o kulturze antycznej postrzegano jako zgodny z „rdzennymi potrzebami rosyjskimi”.

³¹ Tekst ten opublikowano w Sankt Petersburgu w roku 1864, tytuł: „Десятилетие Министерства народного просвещения. 1833–1843”. Ibidem. Treść dokumentu zob. С. Уваров, *Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843)*, [w:] idem, „Православие”, s. 232–314.

³² А. Замостьянов, op.cit.

zmie Europa jakoby zatrzuwała siebie oraz swoje otoczenie. „Samodzierżawie” – twierdził – stanowiło realną alternatywę wobec republikanizmu oraz monarchizmu konstytucyjnego, które to formuły, według Uwarowa, całkowicie się skompromitowały. Wreszcie *narodnost'* miała być wartością, ze względu na którą unikano by zbędnych podziałów, zmierzając ku tworzeniu narodu politycznego w oparciu o kryteria nieetniczne: „Uwarow zamierzał stworzyć w imperium przestrzeń obywatelską. Dążąc do osiągnięcia tego celu, sakralizował pojęcie narodu, zabezpieczając go przed pychą elit, głosił szacunek dla wszystkich warstw społecznych”. Nadto, przeanalizowawszy burzliwą historię Europy XVII-XVIII w., jako jeden z pierwszych wzywał, by przeciwdziałać potencjalnym konfliktom narodowościowym, zagrażającym spójności imperium rosyjskiego. Stąd – interpretuje A. Zamostianow – w Uwarowskim programie wyraźnie ujawnia się dążenie, by „zjednoczyć różne narodowości Rosji w oparciu o prawosławie i samodzierżawie, połączyć je w imperialny superetnos, określony prostym i jasnym pojęciem *naród*”³³.

Należy też podkreślić, że imperialna wizja Uwarowa była skierowana raczej do wewnątrz, aniżeli na zewnątrz Rosji. Innymi słowy, w mniemaniu ministra oświecenia narodowego, siły, którymi dysponuje imperium, nie powinny być trwonione w kolejnych wojnach. Nowa misja imperialna polegać miała na tym, by skupić się na sobie i tworzyć coraz lepszy świat, w którym szczególnie mogłyby rozkwitać projekty oświatowe³⁴.

Teoria oficjalnej ludowości/narodowości, tak silnie spleciona z postacią oraz wyborami politycznymi Uwarowa, może zdawać się przede wszystkim doraźną próbą legitymizacji władzy Mikołaja I, wykreowaną i przedstawioną carowi przez jednego z jego wiernych, a zarazem usiłujących harmonizować interes państwowy z interesem własnym, intelektualistów-urzędników. Można też sądzić, że była to koncepcja negatywna, tzn. jej autor skupił się na krytyce nowinek ustrojowych, nie troszcząc się zbyt, by rozwinąć i przeciwstawić im jakąś autorską koncepcję organizacji życia społeczno-politycznego w Rosji. Niemniej znajomość poglądów Uwarowa znacząco ułatwia przegląd kluczowych XIX-wiecznych rosyjskich wyobrażeń na temat społeczeństwa, państwa i prawa, pojmowanych jako podstawowe kategorie ówczesnego dyskursu publicznego.

Przed wszystkim wypada podkreślić, że propozycja Uwarowa nie była tylko i wyłącznie jedną z wielu koncepcji legitymizacyjnych, wykonywanych

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

głównie po to, by mogły spodobać się Mikołajowi I³⁵. Teoria oficjalnej ludowości/narodowości, niezależnie od stopnia jej uwikłania w doraźną sytuację historyczną, okazała się doktryną centralną, organizującą rosyjski dyskurs publiczny aż po kres XIX w. Najpierw wokół koncepcji koncentrowały się obozy intelektualne doby mikołajowskiej, następnie odnosiły się do niej kolejne pokolenia inteligencji rosyjskiej, a w ich ramach przedstawiciele niemal wszystkich nurtów rosyjskiej myśli społeczno-politycznej.

Należy też podkreślić trwałość oraz sugestywność trójjedynnej formuły, która rozpaliała wyobraźnię uczestników XIX-wiecznych sporów politycznych oraz prawnych. Określenie własnego stosunku wobec Uwarowowskiej dewi-

³⁵ Uwarowa nierzadko przedstawia się jako cynika, skupionego na własnej karierze, nieprzywiązanego do żadnej z głoszonych przez niego idei. Taki obraz wypada uznać za nietrafny, a przynajmniej skrajnie uproszczony. Przeczą mu m. in. poglądy ministra na politykę rosyjską prowadzoną po roku 1848. Uwarow nie godził się wówczas z kursem wytyczonym przez Mikołaja I, twierdząc, że nie można zapominać, iż polityka jest sztuką kompromisów. Uważał, że car pochopnie dramatyzuje znaczenie ruchów rewolucyjnych w Europie. Był również przekonany, czemu dawał otwarcie wyraz, że aparat carski zbyt radykalnie redukuje swobody studenckie. Ibidem. Interesujące światło na postawę hrabiego we wspomnianym okresie rzuca również treść przygotowanego przezeń dla cara referatu „O cenzurze” z 24 marca 1848 r. Materiał stanowi reakcję na rosnącą krytykę polityki cenzorskiej, którą hrabia starał się prowadzić stojąc na czele Ministerstwa Oświecenia Narodowego (formalnie odpowiedzialnego za kontrolę druku, lecz zarazem poważnie ograniczonego w kompetencjach przez III Oddział). Uwarow był zwolennikiem kursu umiarkowanego. Cenzura miała według niego zapobiegać rozpowszechnianiu „idei wywrotowych”. Zarazem jednak jej aktywność powinna być ograniczona i elastyczna, aby „publiczność nie miała powodu, by twierdzić, iżby rząd tłamsił oświatę”. Rozwój wypadków rewolucyjnych wiosną 1848 r. skłonił Mikołaja I, by stanowisko Uwarowa uznać za błędne. W kwietniu car powołał tajny komitet, którego zadaniem było ujawnienie „zaniezań cenzury i jej kierownictwa”. Tym samym rozpoczęła się tzw. „epoka terroru cenzorskiego”. Natomiast Uwarow półtora roku później podał się do dymisji. S. Uwarow, *О цензуре, idem, „Православие, Самодержавие, Народность”*, Moskwa 2016, s. 363–369. Powyższy obraz ministra zbieżny jest z opinią L. Bazyłowa. Badacz ten kilkadziesiąt lat temu przyznawał wprawdzie, że Uwarow jawi się wielu historykom jako „wykształcony, lecz pozbawiony zasad karierowicz”; niemniej, twierdził również, że „trzeba jednak wreszcie zdobyć się na obiektywizm i przypomnieć, że był to człowiek o wybitnej inteligencji, znawca i miłośnik antyku, autor studiów historyczno-literackich i archeologicznych”; w czasach sprawowania przez Uwarowa urzędu ministerialnego, „uniwersytet moskiewski wybił się na czoło jako najbardziej prężny i postępowy ośrodek nauki i myśli społecznej”; dodatkowo po dymisji hrabiego „Wzmocniono znacznie system kontroli studentów i wykładów, zabroniono wykładania filozofii i prawa państwowego, w kilku przypadkach przekazano generał-gubernatorom kompetencje kuratorskie. Ministrem oświaty został skrajny reakcjonista, ks. Płaton Szyriński-Szychmatow”. L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 167.

zy stało się istotnym aktem, typowym dla przedstawicieli kultury rosyjskiej, zainteresowanych kwestiami ustrojowo-społecznymi. Formuła zapuściła tak głębokie korzenie w rosyjską kulturę polityczną i prawną, że z czasem przez jej pryzmat zaczęto spoglądać na Rosję z zewnątrz.

Koncepcję swoją Uwarow obmyślał i przedstawiał z historiozoficznym rozmachem. Przeciwstawiając „Prawosławie, Samodzierzawie, *Narodnost'*” „Wolności, Równości, Braterstwu” – minister starał się wpisać otaczającą go rzeczywistość w epicką opowieść o dwóch wrogich sobie aksjologiach politycznych oraz opartych na nich sposobach prowadzenia polityki, a także odpowiadających im form organizacji życia społecznego oraz systemu prawnego.

Wreszcie teorię oficjalnej ludowości/narodowości należy uznać za obciążoną w sposób szczególnie klarowny pewną niekoherencją, często zauważalną w rozmaitych odmianach rosyjskiej myśli społeczno-politycznej. Niespójność, o której mowa, zachodzi pomiędzy celami deklarowanymi oraz rzeczywistymi, jakie wyznacza się polityce w dziewiętnastowiecznej Rosji. I tak w wielu tekstach autorzy oświadczają, że chcą budować wspólnotę harmonijną, lecz nierepresyjną zarazem. Jednak postulowane przez nich środki – zwłaszcza gdy konfrontowano je z realiami imperium rosyjskiego – zdecydowanie nie mogły doprowadzić do urzeczywistnienia ich ambitnych zamierzeń.

Uwarow, korzystając z perswazyjnej mocy trójjedynnej formuły, ogłaszał, że dąży do zjednoczenia wszystkich mieszkańców Rosji dla realizacji przemyślanego, atrakcyjnego projektu. Zarazem jednak ignorował skrajne przeciwieństwa przepaści pomiędzy etnosami wchodzącymi w skład imperium, a także pomiędzy różnymi warstwami społeczeństwa rosyjskiego. Tej niezgodności nie pominął nawet przychylny Uwarowowi Zamostianow, stwierdzając, że właśnie *narodnost'* należy uznać za „najbardziej sporną pozycję w Uwarowowskiej formule”. Nadto, w opinii Zamostianowa, w latach czterdziestych XIX w. „Prawo chłopskie już nie odpowiadało zasadom żywionym przez przeważającą część wykształconych Rosjan – i ten fakt mrocznym cieniem położył się na recepcji triady Uwarowa”³⁶.

Dodatkowo, sama trójjedyna formuła obciążona była nieusuwalnym napięciem pomiędzy wpisanymi w nią wartościami. Mianowicie, odwołanie do prawosławia oraz *narodnost'* wyrażało integracyjne ambicje Uwarowa, który sądził, że w oparciu o wartości posiadające wydzźwięk wspólnotowy uda się uspójnić wyobraźnię oraz marzenia przeważającej części mieszkańców imperium. Jednak idea samodzierżawna, wbrew Uwarowowskim pragnieniom

³⁶ А. Замостьянов, op.cit.

i przekonaniom, nie była i nie mogła być ideą, która inspirowałaby w nieskończoność do przedkładania aspiracji grupy ponad dążenia jednostkowe. W rzeczywistości samodzierżawie – jako swoisty rodzaj nowożytnego absolutyzmu – opiera się na zasadzie egotycznej. Istotę tego zjawiska trafnie mógł wyrazić w zupełnie innych okolicznościach historycznych Michaił Michajłowicz Bachtin (1895–1975), który według Kena Hirschkopa ukazywał, że „monarchia absolutna przedstawia nie alternatywny model wspólnoty, lecz apoteozę indywidualizmu. Nowożytną władzę polityczną definiuje on jako indywidualną powagę, czyli indywidualizm, który unikając konfrontacji ze śmiercią, przemianą, odrodzeniem, usiłuje zachować siłę i przedłużyć swe trwanie za pomocą pomników, panegiryków i wyobrażonych relacji z wiecznością, umieszczoną gdzieś powyżej historycznego zmiennego świata. Ostatecznie oficjalna powaga stanowi próbę wdarcia się siłą do przyszłości – nie próbuje nawet rozpoznać własnej historycznej kondycji”³⁷.

Teorię oficjalnej *narodnost*’ wypada odczytać zatem jako próbę ukrycia bądź zignorowania swistego, lecz nieusuwalnego egotyzmu, który leży u podstaw realiów politycznych Rosji imperialnej. Mówiąc obrazowo i w sposób bardzo ogólny, a więc zarazem dalece redukcjonistyczny, można stwierdzić, że car-Słońce był archetypem, według którego usiłował świecić bezlik słońc pomniejszych, w urzędach, w armii, w szkołach, na salonach, w dworach – wszędzie, gdzie można było spotkać rosyjską biurokrację lub rosyjską szlachtę. Uwarow zaproponował, by udawać, że jest inaczej, a spora część elit zaakceptowała tę ofertę. Tym samym wyłonił się podstawowy cel dla rodzącej się i przez dziesięciolecia różnicującej rosyjskiej inteligencji. Było nim demaskowanie ustroju, którego reprezentanci metodycznie pozorują troskę o innych, lecz *de facto* troszczą się o siebie. Wraz z tym zadaniem nierozzerwalnie wiązało się fundamentalne pytanie polityczno-prawne: „Według jakich zasad urządzić życie, by nowe porządki nie były rekonfiguracją pozorów samodzierżawia?”

W związku z powyższym za frapujące wypada uznać uwagi autorstwa Borisa Fidorowicza Jegorowa. Dzieląc intelektualistów-opozycjonistów czasów Mikołaja I na słowianofilów i zapadników, przywołany autor uznał, że obie grupy należy traktować jako dwie strony tego samego medalu. W jego opinii, zarówno słowianofile, jak i okcydentaliści reagowali na przerosty zastałej kultury, którą u schyłku rządów Mikołaja I była „oficjalnie tradycyjna kultura rosyjskiego ustroju feudalnego, kultura nader dojrzała, mocno spetryfikowana i obłudna. Nawet najmłodsze jej formy, stworzone w czasach Piotra I, liczyły

³⁷ K. Hirschkop, *Historia tworzenia historii (warianty historii Bachtina)*, [w:] D. Ulicka (red.), „Ja – Inny. Wokół Bachtina. Antologia”, t. 2, Kraków 2009, s. 54.

sobie po sto dwadzieścia czy sto czterdzieści lat³⁸. Funkcjonowała ona jako rozległy system semiotyczny, daleki jednak od naturalności. W układzie tym wiele wyrażano przy pomocy „znaków znaków”, a także „znaków znaków znaków” (do której to ostatniej kategorii można zaliczyć również Uwarowowską trójjedyną formułę)³⁹. Wspomniany system generował coraz to intensywniejsze i częstsze przejawy hipokryzji (ludzie używają znaków, komunikując coś przeciwnego, niż ich rzeczywiste odczucia, intencje, motywy).

Falsz kultury oficjalnej budził opór i chęć zmiany. I właśnie na tej fali uformowały się zrazu słowianofilstwo oraz okcydentalizm. Obie frakcje wyrosły z „Niezróznicowanej (w takim sensie) postępowej kultury poprzedniej epoki (dekabryści, Puszkina, kółko *lubomudrów*)”⁴⁰. Obie – w relacjach z kulturą dominującą – wykształciły zarówno zestaw praktyk „burzących”, jak i praktyk „zamiany”. Pierwsze, wyrażały dążenie do likwidacji układu znaków, generujących hipokryzję kultury zastanej, drugie prowadziły do zastępowania znaków oficjalnych znakami alternatywnymi, co sprzyjało rozwojowi hipokryzji niekoncesjonowanej.

Zarówno słowianofile, jak i okcydentaliści musieli ustosunkować się do rozmaitych instytucji społecznych, politycznych i prawnych współkonstytuujących stary porządek. I na tym poziomie można zaobserwować uderzającą zgodność – ani jedni, ani drudzy nie ufali tymże instytucjom, postrzegając je jako główne nośniki zła, w tym kulturowej nieautentyczności, spod panowania której tak bardzo chcieli wyzwolić Rosjan. W konsekwencji obie frakcje – z nieco innych powodów i przy pomocy innych środków, stawiając również odmienne cele – uderzały w rozmaite instytucje imperialne. Przedstawiciele protestów słowianofilskiego oraz okcydentalistycznego konstatowali zarazem, że głównym źródłem nieszczęść pozostaje w Rosji samodzierżawie w jego popiotrowym wydaniu, z całą tegoż manipulatywnością i niekoherencją.

W opinii Jegorowa, główna różnica między okcydentalizmem oraz słowianofilstwem dotyczyła sposobów przełamania fałszów petryfikowanych przez

³⁸ B. Jegorow, *Słowianofilstwo – okcydentalizm – kulturologia*, [w:] B. Żyłko (oprac.), *Semiotyka dziejów Rosji*, Łódź 1993, s. 369.

³⁹ W świetle określeń przyjętych przez Jegorowa, „Względna trwałość społeczeństwa przyczynia się do powstania rozgałęzionej, głęboko zakorzenionej kultury. Tradycje, pamięć o przeszłości, *testament przodków* stają się czynnikami decydującymi. Kultura utrwalająca okazuje się kulturą tradycjonalistyczną. Zwiększa się jej semiotyczność, narasta znakowość drugiego i trzeciego stopnia (znak znaku i znak znaku znaku): pieniądze papierowe i czek, obligacje, ordery i wstęgi itd.” Ibidem, s. 366.

⁴⁰ Ibidem, s. 370.

system imperialny. Okcydentaliści postulowali zatem tworzenie i popularyzację nowych obyczajów, np. poprzez ich import. Słowianofile natomiast opowiadali się za naprawą kultury rosyjskiej, która miała dokonać się poprzez powrót do jej źródeł. Jedni i drudzy pragnęli nie tylko zdemaskować fasadowość systemu samodzierżawnego – chodziło im również i przede wszystkim o odkrycie zasad, których poszanowanie byłoby równoznaczne z ochroną autentycznych, niealienujących więzi międzyludzkich. Jednakże, o ile słowianofile poszukiwali imponderabiliów w myśli patrystycznej, o tyle okcydentaliści – w filozofii niemieckiej, w szczególności w heglizmie. W ten sposób objawiała się fundamentalna różnica w spoglądaniu na rzeczywistość przez przedstawicieli obu nurtów, która w konsekwencji rzutowała na dobór preferowanych przez nie metod poznawczych oraz systemów aksjologicznych.

Efektami ubocznymi walki z zastaną obyczajowością – zgodnie z interpretacją Jegorowa – były dwa antyrządowe i wrogie względem siebie odmiany pedantyzmu. Innymi słowy, i słowianofile, i okcydentaliści mnożyli znaki i uprawiali swoistą kontrhipokryzję w stosunku do hipokryzji dominującej⁴¹.

Diametralne odmienności estetyczno-symboliczne napędzały spory, zagśniały polemiki. W efekcie charakteryzowanego procesu do lat 50. XIX stu-

⁴¹ W myśl objaśnień B. Jegorowa, „Pedantyzm rozprzestrzenił się również na stosunki międzyludzkie. Wszyscy pamiętają opowieść Hercena o spotkaniu na ulicy Konstantego Aksakowa, który ceniąc i kochając Hercena, mimo wszystko musiał z pobudek ideowych rozstać się z nim niemal na zawsze. Pedantyczne są rozważania Chomiakowa po śmierci jego żony o konieczności przestrzegania przez wdowca czegoś w rodzaju *duchowych ślubów zakonnych* (innymi słowy fizyczna niewierność w stosunku do zmarłej jest dozwolona, ale nie można *przyklejać się już sercem do żadnej kobiety*). Zdziwiający jest także następujący epizod. Na wieść o procesie pietraszewców Chomiakowowi *wyrwało się gniewne wyrażenie, że gotów jest prędzej poświęcić swoje dzieci, niż widzieć je bezbożnikami i niemoralnymi liberalami*”. Ibidem, s. 371; „Pedantyzm słowianofilów przejawiał się w tradycjonalistycznej sferze, natomiast okcydentalistów – w dziedzinie wolności poglądów i uczuć. Patos wolności i równości mógł się obrócić normatywnym żądaniem wolności dla siebie i dla bliskich. Wspomnijmy wielomiesięczne gwałtowne spory w celu ułożenia stosunków pomiędzy Bielińskim i Bakuninem albo uporczywe żądania Bielińskiego pod adresem narzeczonej, aby to właśnie ona przyjechała do niego do Petersburga (a nie on do niej do Moskwy) na ślub. W rzeczywistości to właśnie przyjaciele przeforsowali ślub Botkina z modystką z Mostu Kuznieckiego, gdyż on sam nie bardzo pragnął takiej żony; ale przyjaciele jak gdyby moralnie zmusili go do tego ożenku; cała akcja okazała się zresztą bardzo nieudana”. Ibidem, s. 374; zob. też np. A. Szirinianc, *Krótki szkic historii myśli społeczno-politycznej Rosji w latach 1850–1860*, [w:] E. Jeliński, J. Wiśniewski, F. Biały, A. Bielawska, Ł. Duleba, B. Hordecki (red.), *Political Science, Politische Wissenschaft i Politologija. Antologia tekstów*, Poznań 2017, s. 149–183.

lecia słowianofile oraz zapadnicy sformułowali oraz w załączku przynajmniej przedyskutowali właściwie wszystkie kluczowe problemy, które organizowały rosyjskie debaty społeczno-polityczne aż po schyłek imperium Romanowów⁴².

Summary

The aim of the text was to locate the Ideology of Official Nationality in the space of Russian socio-political thought of 30s and 40s of the 19 century. The ideology, elaborated by count Sergey Semionovich Uvarov (1786–1855), was not only one among many legitimizing concepts, created mainly in regard to please Nicolai I. This doctrine occurred also to be a central narrative, organizing and polarizing Russian public discourse until the end of the Romanov's monarchy. At first, the intellectual camps emerged during Nicolas I's reign treated the Uvarov's proposition as a central point of reference. Then next generations of the Russian intelligentsia referred to it, including the representatives of nearly all currents within the Russian socio-political thought before 1917. However, the core of the ideology of official nationality, i.e. so called the Uvarov's triade (Orthodoxy, Autocracy, and Nationality; Православие, Самодержавие, Народность) was burdened with an indispensable tension between the values entered into it. Namely, the reference to Orthodoxy (Православие) and Nationality (Народность) was expressing the integrative ambitions of Uvarov, who was searching for values which would enable to unify nearly all inhabitants of the Russian Empire. Nevertheless, Autocracy (Самодержавие), despite Uvarov's desires and beliefs, was not a principle able to inspire people infi-

⁴² Do spuścizny słowianofilskiej i okcydentalistycznej ustosunkowywali się wszyscy znaczący rosyjscy autorzy społeczno-polityczni tworzący aż do upadku caratu. Szeroki przegląd ich poglądów zaprezentował W.A. Fatiejew. W przygotowanej przez niego antologii można znaleźć komentarze do myśli słowianofilskiej autorstwa J.F. Samarina oraz I.S. Aksakowa, którzy uważali się za uczniów klasyków słowianofilstwa; a także wypowiedzi P.J. Czaadajewa, W.G. Bielińskiego, S.P. Szewyriowowa, N.G. Czernyszewskiego, P.A. Wiazemskiego, wiodących ze słowianofilami bezpośrednie spory; wspomnienia o słowianofilach autorstwa W.S. Aksakowej, A.I. Hercena, A.A. Kozłowa, A.I. Koszelowa, S.M. Sołowjowa, F.I. Busłajewa, B.N. Cziczerina; nawiązania do myśli słowianofilskiej doby „poczwinnictwa” oraz „późnego słowianofilstwa” (np. A.A. Grigorjew, M.A. Antonowicz, D.I. Pisariew, K.N. Bestużew-Riumin, N.N. Strachow, A.N. Pypin, M.P. Pogodin, F.M. Dostojewski, K.P. Pobiedonoscew, I.F. Romanow, W.S. Sołowjow, K.N. Leontjew, D.A. Chomiakow, S.N. Trubieckoj); teksty doby „neosłowianofilskiej” (np. M.O. Gerszenzon, S.L. Frank, W.F. Ern, A. Biely, M.A. Bierdajew, W.W. Rozanow); teksty emigracyjne (np. L.P. Karsawin, P.B. Struwe, G. Florowski, W.W. Zienkowski); odniesienia do słowianofilstwa z okresu ZSRR i współczesności: A.F. Łosiew, W.W. Kożinow, S.S. Dimitriew, A.S. Panarin. Zob. B.A. Фатеев (red.), *Славянофильство: Pro et contra*, Sankt Petersburg 2009.

nately to prefer group rather than individual aspirations. In fact, the last part of the Uvarov's triade – signifying a variety of modern absolutism – promotes a particular kind of egotism and social atomism.

Keywords: the Russian socio-political thought of 30s and 40s of the 19 century, the Ideology of Official Nationality, *Orthodoxy, Autocracy, and Nationality* (Православие, Самодержавие, Народность), Sergey Semionovich Uvarov (1786–1855)

Słowa kluczowe: rosyjska myśl społeczno-polityczna lat 30. oraz 40. XIX stulecia, ideologia oficjalnej *narodnost'*, *Prawosławie, Samodzierżawie, Narodnost'* (Православие, Самодержавие, Народность) Sergiej Siemionowicz Uwarow (1786–1855)